

<https://doi.org/10.31392/VAN-2021.35-38.08>
УДК 94:323.269.6(470+571)«1773/1775»

ПОВСТАННЯ О. ПУГАЧОВА 1773 – 1775 РР. ЯК ЧИННИК ДЕСТАБІЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Сафонов Кирило Анатолійович

студент бакалаврату,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ

e-mail: petlura2002@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8873-1307>

Анотація. В запропонованій статті розглядаються причини появи на історичній арені О. Пугачова в образі російського імператора Петра III, а також особливості перебігу очоленого самозванцем козацько-селянського повстання 1773 – 1775 рр. Проаналізувавши низку інформаційних джерел, вдалося з'ясувати підстави присвоєння О. Пугачовим імені покійного царя Петра III, які полягали в побутуванні серед народу переконання про передчасне усунення від влади лиходіями «доброго царя». Відзначено, що дії самозванця виявилися революційними як для реалій Російської імперії зразка другої половини XVIII ст., адже він вперше в історії країни фактично скасував кріпосне право. Та попри прогресивний зміст окремих маніфестів, що були видані від імені самозванця, дії повстанців не слід ідеалізувати з огляду на виявлену ними жорстокість щодо оточуючих. Охарактеризувавши особливості перебігу повстання, вдалося з'ясувати, що всередині російського суспільства існували доволі міцні антикатериненські настрої, тому за першої нагоди частина невдоволених абсолютизмом підданих без вагань переходила на бік самозванця. Внаслідок цього О. Пугачову вдалося досягти значних успіхів вже незабаром після початку повстання, населення більшості міст і сіл добровільно визнало його владу. Апогеем виступу стало завоювання Казані, перебуваючи в якій, самозванець здобув шанс підкорити Москву. Встановлено, що так званий Петро III, вважаючи себе російським самодержцем, вдався до надання своїм прихильникам нових імен та зміни найменування оточуючих географічних об'єктів: соратники самозванця здобули дворянські прізвища, а підкорені поселення назвали найбільших імперських міст. Відзначено, що Російська імперія наприкінці третьої чверті XVIII ст. мала проблеми не лише з повстанцями О. Пугачова, адже велася боротьба ще на двох фронтах. На дипломатичному – проти нової самозванки княжни Тараканової, тоді як на зовнішньому йшла війна з Османською імперією. Через наявність одразу кількох викликів Катерина II не спромоглася запобігти швидкому розростанню повстання. Наголошується, що Російська імперія, підписавши вигідний для себе мирний договір з турками, все ж спромоглася вивільнити додаткові сили, завдяки чому повстання було придушено. Що ж стосується О. Пугачова, то він не був переможений у бою, його зрадило найближче оточення.

Ключові слова: О. Пугачов, Катерина II, Петро III, О. Бібіков, Російська імперія, повстання, самозванець, Казань, Татищевська фортеця, донські козаки.

Постановка проблеми. На тлі соціально-економічної нестабільності, яка невдовзі після позбавлення Катериною II в 1762 р. влади свого чоловіка Петра III охопила Російську імперію, в образі врятованого від смерті царя з'явився ватажок донських козаків О. Пугачов. Підтриманий широкими верствами російського суспільства, самозванець розпочав реально загрожувати владі імператриці та

існуванню російської державності загалом. Варто відзначити, що феномен самозванства, який заповнив колективну свідомість жителів Російської імперії за правління Катерини II, мав тривалу історію. Ще на початку XVII ст. Московію охопило повстання на чолі з нібито вцілілим сином Івана Грозного – Лжедмитрієм I. Це було перше масове повстання під проводом самозванця і саме воно уможливило появу нових ошукантів впритул до XX ст. Проте, мабуть, найвідомішим, не в останню чергу завдяки творчості О. Пушкіна, став саме О. Пугачов.

Мета. У запропонованій статті поставлено мету дослідити причини вибору О. Пугачовим образу померлого імператора Петра III та проаналізувати перебіг козацько-селянського повстання 1773 – 1775 рр. під його проводом.

Історіографічний огляд. Тема повстання під керівництвом О. Пугачова привертала увагу багатьох вчених Російської імперії. Першим про участь населення Поволжя в ньому написав відомий історик і географ XVIII ст., секретар Академії наук в Петербурзі Г. Міллер [Овчинников, 1962]. Розпочинаючи з сучасників, повстання під проводом О. Пугачова цікавило не лише істориків, а й письменників. Відомий російський поет О. Пушкін у повісті «Капітанська дочка» [Пушкін, 1984.] з історичною достовірністю описав події, що супроводжували бої під Татищевською фортецею. Варто відзначити науковий доробок історика XIX ст. М. Дубровіна [Дубровин, 1884]. В радянські часи О. Пугачов став знаковою історичною фігурою внаслідок своєї належності до кола борців проти монархізму і панівного класу, що чудово узгоджувалося з марксистською ідеологією. Доволі конструктивною є брошура радянського історика В. Мавродіна [Мавродин, 1973]. На сьогодні проблематика життя і діяльності О. Пугачова не втратила своєї актуальності. Після розпаду СРСР тему досліджували О. Іванов [Іванов, 2016], В. Мауль [Мауль, 2007], В. Лопатін [Лопатин, 2015]. Серед сучасних істориків найбільш ґрунтовно означене питання, на нашу думку, розглянув Є. Трефілов у науково-популярній книзі «Пугачов» [Трефилов, 2015].

Виклад основного матеріалу. Якщо Лжедмитрій I намагався довести, що він – син Івана Грозного, то О. Пугачов приміряв на себе образ дивом врятованого Петра III. Проблема була тільки в тому, що лідер повсталих був зовсім не схожим на імператора. Не говорячи навіть про особливості характеру (Петро III був дуже м'яким та морально нестійким, а О. Пугачов жорстоким і безжалісним), явні відмінності можна було помітити у зовнішності: (худий, середнього зросту вбитий імператор і кремезний, високий самозванець). Тож виникає питання: чому саме Петро III і хто порадив самозванцю прикинутися загиблим царем, не маючи жодних зовнішніх схожостей? Це питання турбувало ще слідчих по його справі і саму Катерину II. На допиті О. Пугачов назвав кілька версій того коли він вперше об'явив себе померлим государем і за яких обставин. За однією з них самозванець вирішив стати Петром Федоровичем в Добрянську після розмови з купцем П. Кожевниковим. Той нібито вказав йому на схожість з покійним Петром III та переконав майбутнього бунтівника у можливості повстання: «Слухай, мій друже... Є люди тут, які вважають себе схожими на государя Петра III. Прийми ти на себе це звання і піди на Яїк. Я ж точно знаю, що яїцькі козаки знаходяться в утиску. Оголоси там себе государем і підмовляй їх бігти з собою. Цей солдат назветься гвардійцем і буде всіх запевняти, що ти – справді государ, як знає тебе і простий народ. Обіцяй яїцьким козакам винагороду по 12 рублів на людину. Гроші ж, якщо потрібні будуть, то я своїх дам,

та й інші-де допоможуть, з тим тільки, щоб ви нас, розкольників, взяли з собою, тому що тут нам, старовірам, жити важко і терпимо невпинне гоніння». Ймовірно, розбійник був схильний до фантазування, бо ці показання пізніше виявилися хибними і П. Кожевников на допиті 27 листопада 1774 року рішуче відвів від себе таке несправедливе звинувачення, а 11 січня 1775 року був звільнений з Таємної експедиції Сенату з виправдувальним паспортом [Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске]. О. Пугачова невдовзі після виявлення цієї брехні допитував особисто П. Потьомкін (троюрідний брат фаворита Катерини II). Одна з основних його здогадок полягала в тому, що О. Пугачов – іноземний агент і фінансується іншою державою. Слід нагадати, що в той час Російська імперія брала участь у доволі непростій війні з Османською Імперією, і повстання всередині країни було вигідне перш за все туркам. Згодом виявилось, що О. Пугачов сам взяв ім'я покійного імператора.

Іншим питанням залишається з'ясування причин підтримки лжеімператора пересічними людьми, у супереч значному авторитету його «дружини». К. Чісов відкидає думку більшості істориків про те, що це було викликано сприятливими перетвореннями в Російській імперії під час правління Петра III, а пов'язує популярність самозванця з негативним сприйняттям Катерини II частиною її підданих. Саме Катерина II, а не Петро III остаточно секуляризувала монастирські володіння; вона ж обмежила покупку кріпаків приватними фабриками і заводами, а що стосується ліберальних жестів і тимчасових послаблень, то подібних прикладів в діяльності Катерини III більш ніж достатньо.

Слід зауважити, що чутки про те, що імператор живий поширювалися серед населення, причому не лише серед російського, ще задовго до появи О. Пугачова. Вже 1762 р. в Чорногорії з'явився самозванець, який видавав себе за покійного царя. У травні 1763 р., тобто менше ніж через рік після вбивства Петра III, в Таємної експедиції розглядалася справа про донос сержанта розквартированого в Петербурзі Інгерманландського полку Н. Єремєєва на сержанта того ж полку І. Пяткова, який говорив, що «государ Петро Федорович живий». Коли Н. Єремєєв запитав: «Як живий? Він помер і був похований тут!», – І. Пятков відповів: «А ти хіба не знаєш, за що ростовський архієрей позбавлений сану? За те, що він його фальшиво хоронив». На допиті І. Пятков показав, що чув про це від гвардійського барабанщика Н. Бессонова. У тому ж році чутки про те, що Петро III живий і переховується в яйцьких козаків, поширюються в Оренбурзькій губернії. Наказ Катерини від 19 березня 1763 р. містить згадку про цікаву подію. Священник с. Спаське був арештований «за те, що він на молебні згадував про здоров'я колишнього імператора Петра III і говорив, нібито він живий». У 1764 р. чутка про те, що Петро III живий, набула подальшого розголосу. Судячи з офіційних документів, селянин одного з курських поміщиків Д. Тихонов потрапив до монастиря через те, що бачив в Курську Петра Федоровича, який «тепер перебуває в Києві». Якщо зіставляти не реальний хід подій, а його осмислення в народній свідомості, то вбивство Петра III має бути прирівняне до розправи з Лжедмитрієм I в 1605 р. Петро III розпочав правити як довгоочікуваний «царевич-рятівник» і потім, так само як «цар Дмитро», був знищений недоброзичливцями за те, що хотів звільнити народ від феодального утиску. З 1764 р. легенда про «врятованого Петра III» на фоні поширення поголосок про самозванців, які

називали себе цим ім'ям або іменем Петра II чи Іоанна Антоновича втілилася в особі О. Пугачова. Майже безперервні появи самозванців і чутки, якими супроводжувалися їх дії, підтримували побутування легенди, сприяли її розвитку в умовах назрівання конфлікту між підданими та державою [Чистов, 1967, с. 141].

Основною причиною невдач російської армії протягом першої фази козацько-селянського повстання 1773 – 1775 рр. можна назвати те, що Російська імперія вела війну фактично на трьох фронтах: дипломатичному – проти самозванки Тараканової, зовнішньому – проти Османської Імперії і внутрішньому – проти О. Пугачова.

Однією з помітних подій початкового етапу повстання О. Пугачова стало оволодіння 27 вересня 1773 р. Татищевською фортецею. Описуючи взяття укріплення, не можливо проігнорувати роман О. Пушкіна «Капітанська дочка». Справа в тому, що, створюючи його, письменник частково посилався на реальні писемні джерела й усні історії. О. Пугачов двічі намагався заволодіти фортецею. О. Пушкін теж двічі відвідав її: спершу дорогою в Оренбург, а потім ще раз – на зворотному шляху. Дорога вздовж Яїка ніби переконувала і О. Пушкіна, і О. Пугачова: фортеця – стратегічний об'єкт. Та що в ній згодом більш значущим стало для О. Пушкіна? Важливою виявилася доля сім'ї полковника Г. Єлагіна – проста та страшна. Оскільки псковський дворянин Г. Єлагін, вийшовши у відставку після 37-річної військової служби, не мав грошей, він, у званні полковника, змушений був погодитися на майорську посаду коменданта Татищевської фортеці. На момент початку пугачовського повстання йому вже виповнилося 56 років. За пів року до виступу О. Пугачова Г. Єлагін видав 17-річну доньку Тетяну заміж за 39-річного майора З. Харлова, коменданта сусідньої Нижньоозерної фортеці. Майор З. Харлов разом із молодією дружиною розпочав опікуватися її 11-річним братом Миколою: ростив генерала. Коли повстанці підійшли до Нижньоозерної фортеці, З. Харлов відправив дружину та її брата до батька: Татищевська фортеця здалася майору надійнішою. Проте повстанцям вдалося нею оволодіти. Загинув чоловік Тетяни, на її очах стратили батька та матір. На руках Т. Харлової залишився маленький брат. О. Пушкіну розповіли, що жінка була невисокого зросту, кругловида і миловидна. У захопленій Татищевській фортеці її помітив О. Пугачов. Гарну офіцерську вдову О. Пугачов прихопив із собою під Оренбург. Т. Харламова взяла із собою брата. Заради нього вона була згодна на все, навіть на безчестя. Через місяць О. Пугачов переніс повстанський табір до Бердської слободи. Врешті Т. Харламову застрелили на брудній дорозі. Все тому, що яйцькі козаки мали власні плани на дружину для козачого імператора. Почуття О. Пугачова та офіцерська вдова завадили планам козаків, тому Т. Харламову вбили. О. Пугачов мусив це стерпіти.

Рівень жорстокості під час осади Татищевської фортеці описав у своїй статті В. Мауль: «Повсталі, захопивши фортецю Татищевську, безбожно розправилися з її захисниками. Начальників було захоплено. Білову відтяли голову. З Єлагіна, людини огрядної, здерли шкіру; лиходії вийняли з нього сало і мазали їм свої рани. Дружину його порубали. Дочка його була приведена до переможця, який розпоряджався стратою її батьків. Пугачов вражений був її красою і взяв нещасну собі в наложниці, пощадивши для неї семирічного її брата. Усіх офіцерів було повішено. Декілька солдатів і башкирців виведено в поле і розстріляно картечню. Втім, і наложниця

Пугачова з маленьким своїм братом недовго залишалися живими, за місяць козаки їх убили» [Мауль, 2007].

В самому кінці вересня О. Пугачов захопив Чорноріченську фортецю, що перебувала від Оренбурга на відстані лише 28 верст. Місто не був готове до оборони, але О. Пугачов цього не знав і, отримавши неправильну інформацію, діяв під Оренбургом обережніше, ніж зазвичай. О. Пугачов прийняв пропозицію татар Каргали, прибути до них. У багатолюдну Каргалу О. Пугачов вступив 1 жовтня. Тоді як її заможні жителі втекли до Оренбурга, решта мешканців зустріли О. Пугачова «з честю». На великій площі слободи було розстелено килим і поставлено крісло, яке символізувало царський престол. Двоє татар, підтримуючи О. Пугачова під руки, посадили його в крісло. 2 жовтня О. Пугачов вступив в козаке Сакмарське містечко, де йому влаштували таку ж урочисту зустріч [Мавродин, 1973].

Перших невдач повстанці під час облоги Оренбургу, яка розпочалася 5 жовтня і тривала майже пів року. У місті було введено надзвичайний стан і як повідомляє очевидець подій І. Осіпов: «Усі жителі очікували смерті і був великий плач». Вже 6 жовтня з Оренбурга на зустріч повстанцям був надісланий загін під керівництвом майора Наумова у складі 1500 осіб. Стрілянина тривала дві години, після чого майору, який помітив на обличчях своїх підлеглих почуття страху, довелося відвести військових до міста. Протягом дня оборонці втратили лише одну людину, тоді як повстанці – 70 осіб, ще деякі перейшли на бік урядових військ [Прибавление о разбойнике и самозванце Пугачеве из дневных записок 1773 года, города Оренбурга Благовещенской церкви, что на гостинном дворе, священника Ивана Осипова].

Чому на першому етапі селянської війни (вересень 1773 р. – березень 1774 р.) О. Пугачов зосередив свої головні сили під Оренбургом? Яке місце займав Оренбург в його планах? О. Пугачов – донський козак, але він був «надією» яїцьких козаків такою ж мірою, як і вони були його опорою. З точки зору яїцького козацтва Оренбург був джерелом усіх бід, що спіткали Яїк. Звідси насувалося «регулярство», виходили укази і судові постанови, прямували каральні війська і офіцери, які мали замінити виборних старшин. Тому перш ніж йти на Москву слід було взяти ненависний Оренбург. Так вважало яїцьке козацтво, так мав діяти О. Пугачов, який «прив'язався» на кілька місяців до Оренбурга [Мавродин, 1973, с. 28].

Того року сувора зима з сильними морозами почалася рано – в середині жовтня. 18 жовтня О. Пугачов наказав розбити табір між Бердою і Маячною горою, за кілька верст від міста, розміститися по домівках і сараях, вирити землянки. Він розумів, що облога Оренбурга може затягнутися надовго. 22 жовтня повстанці здійснили по місту артилерійський обстріл, проте викликати пожежу, яка мала послугувати сигналом до штурму, не вдалося. 2 листопада пугачовці кинулися на стіни Оренбурга, увірвалися на вал, але були відкинуті влучним вогнем єгерів. 5 листопада О. Пугачов відвів своє військо в Берду, залишивши на старому місці калмицьку і башкирську кінноту. В будинку в якому оселився О. Пугачов постійно перебувала його особиста охорона – «гвардіонці» з кола яїцьких козаків. Те, що відбувалося під Оренбургом, припинило виглядати звичайною «козацькою історією». Поширювалися тривожні чутки про «Петра Федоровича». Іноземні правителі вимагали інформації від своїх послів в Петербурзі. Уряд всіляко прагнув

призупинити поширення чуток, припинити паніку, прищепити думку про те, що «замішання» є черговим козацьким «бунтом», який легко придушити. Покінчити з «оренбурзькими замішаннями» Катерина II доручила генерал-майору В. Кару. Їдучи до Оренбургу, В. Кар, за його словами, боявся тільки одного – щоб пугачовці, довідавшись про марш його війська, «не на вернулися в біг» [Мавродин, 1973, с. 29].

Готувався великий наступ. Уряд не зупинявся ні перед чим, щоб придушити повстання. З Петербурга під Оренбург влада направили двох «воронів» – яйцких козаків П. Герасимова і А. Перфільєва, доручивши їм намовити козаків схопити або вбити О. Пугачова. Проте А. Перфільєв перейшов на бік самозванця. Розлючена Катерина II наказала схопити і відправити до в'язниці в Казань дружину і дітей О. Пугачова, які блукали «по бідності».

Вислані за наказом О. Пугачова загони А. Овчинникова та І. Зарубіна-Чікі в боях 8-9 листопада розбили війська В. Кара, а 13 листопада біля Оренбурга був оточений і перейшов на сторону О. Пугачова загін полковника З. Чернишова. Боєм під Оренбургом керував сам О. Пугачов. В. Кар не тільки не «зловив» О. Пугачова, але сам втік від нього. Замість нього командувачем війська, що діяло проти О. Пугачова, Катерина II призначила енергійного бойового генерала О. Бібікова [Мавродин, 1973, с. 30].

Влада оголосила О. Пугачова ворогом держави, а церква анафемувала його. За голову повстанця було оголошено винагороду в розмірі 10000 рублів.

Повстання охопило і Пермський край. Усюди на заводах відбувався набір у повстанське військо. Як правило, робітники не полишали заводів, вважаючи, що вони припиняють роботу лише до особливого розпорядження «Петра Федоровича».

З метою ліквідації повстання О. Бібікову були надані надзвичайні повноваження – імператриця наказала виконувати його розпорядження всім представникам духовенства, військовим і чиновникам. Уряд також надіслав до Казані додаткові сили з метою оборони її від можливого захоплення О. Пугачовим. Катерина II порадила О. Бібікову поїхати до Казані і вже там чекати на прибуття військ. До його повноважень належало поінформувати дворянства про стан в сусідній Оренбурзькій губернії і попередження про небезпеку, яка могла виникнути у разі поширення бунту в їх краї. Тому для свого захисту і, звичайно, для захисту держави дворяни на свої гроші мали створити ополчення, яким О. Бібіков за необхідності міг скористатися. До того ж 23 грудня було видано новий антипугачовський маніфест. Він, на відміну від багатьох попередніх, був стосувався не тільки бунтівників і населення територій, які охопило повстання, але й усіх підданих імператриці. Таким чином, самодержавний уряд офіційно на вищому рівні визнав проблему селянського повстання [Трефилов, 2015, с. 138].

Посланий на боротьбу з бунтівниками генерал О. Бібіков, прибувши до Казані, закликав місцеве дворянство створити добровільний корпус та висловив повну впевненість у можливості благополучного подолання лиха. Тим часом у своїх листах, оцінюючи становище, досвідчений адміністратор не приховував тривоги. «Не Пугачов важливий, та важливе загальне обурення», – зробив він висновок у посланні до одного зі своїх друзів і чесно зізнався у тривозі за солдатів, які можуть перейти на бік самозванця [Мауль, 2007].

Важко сказати достовірно, яка кількість людей на той час брала участь у повстанні. Сам О. Пугачов говорив на допиті, що наприкінці 1773 р. тільки

у війську, яке стояло під Оренбургом, нараховувалось «всього натовпу 126 тисяч осіб». Звичайно, що такі числа явно здаються перебільшеними. Так, радянський історик Р. Овчинніков вважає більш реальною участь 20-25 тисяч осіб. В будь-якому випадку кількість залучених до пугачовщини людей була значною і керувати ними було складно. Щоб полегшити це завдання О. Пугачовим була створена «Військова колегія» – своєрідний повстанський уряд. За словами судді пугачовської військової колегії І. Творогова, вона була створена лише тому, «що йому набридло самому видавати накази тим, хто, вступаючи до нього, мав бажання набирати в його службу людей чи розграбовувати поміщицькі домівки, а самих поміщиків вбивати» [Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске]. Очевидно, що головний повстанський орган управління отримав свою назву від Військової колегії, що була офіційною і знаходилася в Петербурзі, бо саме їй підпорядковувалися усі козаки і їм доводилося мати справу саме з нею. Проте, самозвана «Військова колегія» майже нічого не мала спільного зі справжньою. Остання поділялася на три експедиції, в її складі перебували президент, віцепрезидент, а також радники-генерали й асесори-полковники. Що ж стосується пугачовської, то спершу до її складу входили чотири судді, секретар, думний дяк і ще декілька співробітників. До її компетенцій належало вирішення як військових, так і громадських питань. Також цей управлінський орган мав печатку круглої форми з діаметром 3,5 см і надписом «Державної Військової колегії печатка 1774». Також був зображений двоголовий орел, який тримав в своїх лапах скипетр й державу.

Цікаво, що під час облоги Оренбургу, О. Пугачов займався перейменуваннями. А. Овчинніков перетворюється на «графа Паніна», Ф. Чумаков – на «графа Орлова», І. Зарубін – на «графа Чернишова». Сакмарське містечко О. Пугачов перейменує на Петербург, Каргалу – на Київ, Берди, свою ставку, – на Москву. Так у «царя Петра» з'явиться власна Росія. Змінюючи назви, О. Пугачов вибудовував паралельну дійсність. Він ніби форматував світ, щоб силоміць загнати дійсність у вже готову модель. Такий деміург як самозванець О. Пугачов не міг зазнати поразки в інформаційній війні з імператрицею Катериною II.

Відмінність досліджуваного повстання від попередніх полягала в тому, що О. Пугачов вповів справжню інформаційну кампанію проти уряду і імператриці. За пугачовщини вся Росія від імператриці до холопа читала лише два види текстів: Часослов та маніфести Пугачова. Козак О. Пугачов був неписьменним і приховував це, оскільки цар мав знати грамоту. Не раз отамани пхали «царя» в бік ліктями, коли він, вдаючи, що читає, тримав листа низом догори. Зберігся дивовижний документ, що містить накалякані безглузді дитячі завитки, «які не виявляють жодних літер»: це спроба О. Пугачова навчитися підписувати свої грізні укази. Ще на початку повстання О. Пугачов зажадав собі писаря, і козаки знайшли йому 19-річного І. Почиталіна, слухняного та старанного хлопця, який складав «царські» маніфести. І. Почиталін звертався до самозванця: «великий государ анператор Петро Федорович», «доброзичливець, тисячі великої і високої єдиний великий імператор государ», «Російської держави власник».

Та все ж І. Почиталін відчував потребу у творчому зростанні. У жовтні 1773 р., вже під Оренбургом, М. Шигаєв здобув переплетені в книгу урядові укази. І. Почиталін і М. Почиталін замкнулися в хаті і тиждень вправлялися у складанні маніфестів, «вибираючи промови мовлення». Їх творчий дует О. Пугачов посилив

селянином М. Петровим з Білорецького заводу: О. Пугачов подивувався, як М. Петров вміло написав скаргу. Три грамоти відкрили секрет імператриці: треба апелювати до досвіду Петра І. За читання маніфесту О. Пугачова покладався батіг, за листування та передачу – каторга. Кати публічно спалювали маніфести біля ганебних стовпів. Засекречено було й копії для суду над повстанцями, і навіть дозволи на копіювання. Після боїв солдати обмацували кишені вбитих повстанців у пошуках не грошей, а паперів, де написана «вся правда». Для здобуття ідеологічної перемоги влада зуміла знайти аргументи. 17 жовтня 1773 р., через місяць після першого маніфесту Сенат видав указ, який оголошував неправдивими всі звернення до народу і від імені імператора, і від імені імператриці, якщо звернення зачитані з рукописного листа. Контроль за друкарським верстатом було визнано справою державної безпеки [Иванов, 2016].

22 березня 1774 р. генерал-майор князь П. Голіцин розгромив О. Пугачова під Татищевою фортецею. Наступного дня був спійманий А. Соколов (Хлопуша), каторжник-втікач, один з найдіяльніших повстанських ватажків. 24 березня під Чесноківкою (поблизу Уфи) підполковник І. Міхельсон розгромив ватаги І. Зарубіна (Чіки) – сподвижник самозванця опинився в руках влади. 1 квітня П. Голіцин знову громить О. Пугачова під Сакмарським містечком [Лопатин, 2015]. Ворогам самозванця здалося, що наближається швидка перемога. Після цієї поразки О. Пугачов починає тікати в Уральські гори. Залишаючи Белорецький завод, О. Пугачов наказав спалити Авзяно-Петровські, а потім і Белорецький заводи. Насправді підпалювали не тільки заводські, але й селянські будівлі [Дубровин, 1884]. Після смерті 9 квітня в Бугульмі О. Бібікова командування над урядовими військами взяв до своїх рук генерал князь Ф. Щербатов. Втікаючи від І. Міхельсона, О. Пугачову вдалося дорогою поповнив своє військо заводськими селянами, вирватися з гір вирішити у напрямку Казані [Лопатин, 2015].

20 червня під час облоги передмістя Оси його захисники для впізнання особистості «амператора» вислали у повстанський табір гвардійця у відставці П. Треногого, який служив в Петербурзі і бачив справжнього Петра ІІІ. Той спочатку довго намагався його пізнати, бо: «Як тепер впізнаєш? В той час ти був молодше і без бороди, а тепер в бороді і старіше». Проте вже наступного дня П. Треногий сам прибіг в табір і закричав: «Тепер нарешті я впізнаю, що справді наш государ!». Згідно свідчень пугачовського сподвижника І. Творогова, почувши ці слова, війська здали Осу. Хоча ці показання є доволі суперечливими, бо окрім самого І. Творогова їх ніхто не давав, навіть сам О. Пугачов. В будь-якому випадку майор Ф. Скріпін побачив, що ворог має суттєву чисельну перевагу і тому вирішив здати Осу 21 червня. Того ж дня він став пугачовським полковником, але через два дні Ф. Скріпін і ще декілька чоловік були повішені за те, що збиралися відправити якогось листа представникам катерининської адміністрації. Очевидно, що воно мало антипугачовський зміст.

Важливе місце у пугачовському бунті займало зайняття Казані. Це був стратегічно неймовірно важливий пункт. Ще наприкінці 1773 р. сама Катерина ІІ назвала себе казанською поміщицею і закликала захистити Казань від О. Пугачова. Дворяни, підбадьорені закликом, кинулися записуватися в ополчення. Вступили до нього і молоді офіцери: Ф. Мінсєв – 27 років, і Г. Державін – 30 років.

7 липня казанський губернатор Я. Брандт отримав листа від татарина М. Алмаметова, в якому йшлося, що трьома днями раніше О. Пугачов знаходився в селі Мамадиш. Новина була тривожною, оскільки це село розташовувалося недалеко від Казані. 10 липня біля села Висока Гора О. Пугачов зустрів ворожий загін чисельністю приблизно 1000 осіб. Після недовгого бою з повстанцями команда Н. Толстого припинила своє існування.

Розташувавшись 11 липня біля села Царіцине «амператор» надіслав у Казань три маніфести: губернатору Я. Брандту, російському населенню міста і татарам, жителям Нової і Старої татарських слобод. Хоча тексти маніфестів до нас не дійшли, але з показань повстанців відомо, що «Петро Федорович» вимагав підкорення, обіцяючи численні милості. Губернатор підкорятися не збирався, а ось деякі мешканці явно симпатизували повстанцям. Так, наприклад, згодом було виявлено, що до самозванця приходили татари і запрошували його в Казань. Окрім того, вони показали О. Пугачову дорогу за допомогою якої можна було найбільш безпечно потрапити до міста. Це повідомлення можна вважати цілком достовірним, оскільки воно підтверджується й іншими джерелами. Проте надсиленням маніфестів О. Пугачов не обмежився. Цього ж дня він спільно з соратниками їздив до стін Казані з метою огляду місцевих укріплень і виявлення вразливих місць для швидкого здобуття міста. Наступного ранку він зібрав усіх полковників, щоб дати настанови перед початком штурму.

Невдовзі після цієї наради і почався штурм Казані. Повстанцям вдалося захопити слободи і місто, однак вони не оволоділи фортецею, в якій перебували залишки гарнізону, частина населення й начальство, в тому числі губернатор Я. Брандт і архієпископ Веніамін. У цей час дії повсталих викликали пожежу, в результаті якої більшість міста, що складалося з дерев'яних будівель, була спалена. Загальну кількість загинлих встановити доволі складно, оскільки існує кілька списків загинлих, але найбільш повний включає в себе 188 мешканців. 12 липня відбулася також довгоочікувана зустріч головного повстанця з сім'єю, яка до цього часу перебувала у в'язниці міста. Він був щасливий їх бачити, сказав що не збирається від них відрікатися, але наказав дружині не називати його прилюдно О. Пугачовим.

Чому О. Пугачову вдалося настільки легко оволодіти Казанню і що завадило йому довести до фіналу свою перемогу – захопити напівзруйновану фортецю? На перше питання відповісти не складно: в місті не було гідних воєначальників, а гарнізон був незначним, до того ж деякі солдати і простолюдини під час зустрічі з повстанцями переходили на їх бік. А ось на друге питання відповісти складніше. На допиті самозванець розповідав, що «по фортеці не палив для того, щоб все місто було у полум'ї». І хоча є інформація, що повсталі стріляли з гармат по фортеці, але про пожежу, як допоміжний фактор, завдяки якому не вдалося її захопити, свідчать й інші джерела.

І. Міхельсон не дозволив на себе довго чекати – підійшов до Арського поля ввечері того ж дня. В його загоні налічувалося від 800 до 1200 осіб, в той час як в О. Пугачова від 12 до 20 тисяч. Спершу війська І. Міхельсона змусили повстанців відступити. Частині повсталіх І. Міхельсон все ж нав'язав бій, в якому було вбито приблизно 800 осіб і ще 737 взято до полону. Наступного дня в рапорті Ф. Щербатову І. Міхельсон доповідав, що бій був важким, а повстанці виявилися

стійкими і вмілими вояками, чого він явно не очікував. Це була блискуча перемога. 15 липня І. Міхельсон знов завдав удару О. Пугачову. До того часу перший отримав значну військову допомогу від П. Потьомкіна і зміг знову розгромити повстанців на Арському полі [Трефилов, 2015].

Незважаючи на доволі значні поразки, завоювання самозванця продовжилися. У другій половині липня головна повстанська армія захопила міста Цівільськ, Курмиш, Алантир і Саранськ. На початку серпня він вже оволодів Пензою і Петровськом, а 6 серпня взяв Саратов. На допиті в Москві О. Пугачов доволі детально пригадував цей період повстання. Особливу увагу він приділяв розповіді про перебування повстанців в Атарирі, куди вони вступили 23 липня. Жителі зустріли повстанців ще за містом «з хлібом і сіллю, а попи – з хрестами». Увійшовши до міста, самозванець пішов до церкви, де «співали попи молебень за Петра Федоровича, Павла Петровича й велику княгиню Наталю Олексіївну» [Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске].

Одним з найвідоміших указів «Петра III», який був безумовно революційним на той час і з огляду на який до нього фактично під кінець повстання стали надходити нові добровольці, став маніфест від 31 липня 1774 р. до населення Пензи та Пензенської провінції. Він став своєрідною відповіддю на катерининський Маніфест про вільність дворянства і проголосив повне звільнення селян від оброків, податей і повинностей. Варто нагадати, що офіційне скасування кріпацтва відбудеться майже через 90 років, в 1861 р. за правління Олександра II. Тому, як писав П. Струве: «Соціальний зміст пугачовщини величезний: він може бути означений двома словами – визволення селян. Пугачов маніфестом 31 липня 1774 р. передбачив маніфест 19 лютого 1861 р. Невдача його “зłodійського” руху була неминуча: якщо звільнення селян у XVIII ст. і на початку XIX ст. було для держав і верховної влади – через економічні та інші причини – надзвичайно важкою справою, то усупереч державі й владі здійснити її тоді було неможливо» [Струве, 1909, с. 129].

Тим часом російська влада вдавалася до різноманітних заходів з метою недопущення О. Пугачова в Москву перешкоджання повстанню перекинутися на нові території. Одним з таких заходів була заміна воєначальників. Вважаючи, що за провал в Казанській губернії відповідає особисто І. Щербатов, Катерина II усунула його з посади і призначила П. Голіцина. Катерина II також вирішила поїхати до Москви, щоб самостійно очолити придушення пугачовщини. Проте М. Панін все ж зміг переконати імператрицю, що її поїздка до Москви тільки надасть повстанню більшого значення. Замість цього було прийнято рішення відправити на театр воєнних дій нового командира з широкими повноваженнями. За пропозицією М. Паніна ним став його брат П. Панін. Проте Катерина II відмовилася надати П. Паніну повноваження більші, ніж були в О. Бібікова. В липні 1774 р. Російська імперія завершила війну з турками перемогою, що надало їй можливість спрямувати проти О. Пугачова значні сили.

Зрадили ж самозванця власні прибічники, ті, які вбили його коханку. Тепер вони фактично прирекли на смерть самого О. Пугачова. 14 вересня 1774 р. змовники передали О. Пугачова сотнику І. Харчеву, який наступної ж ночі доставив його в Яїцьке містечко. Грандіозний спектакль було закінчено. Самозваний «цар» знову став тим, ким він був насправді, – донським козаком О. Пугачовим. Попри військову

поразку повстанської армії і полон О. Пугачова остаточно повстання згасло лише в середині 1775 р.

Висновки. О. Пугачова можна вважати найвидатнішим самозванцем в російській історії, хоча на відміну від Лжедмитрія I йому все ж не вдалося взяти владу до своїх рук. На питання, якою людиною був О. Пугачов – героєм чи злодієм, нікчемою або генієм, великим полководцем або нахабним авантюристом, – надати відповідь, мабуть, доволі складно, бо у кожного вона своя. Варто лише зазначити, що за існуючого в період правління Катерини II рівня централізованості влади встановити контроль над територіями, оволодіти якими вдалося О. Пугачову, було майже неможливо.

Список використаних джерел та літератури

- Дубровин Н. Ф., 1884. *Собрание сочинений. Крестьянская война в России 1773 – 1775 гг., т. 2*, Санкт-Петербург, 412 с.
- Иванов А. 2016 *Вилы*, Москва: АСТ, 576 с.
- Лопатин В., 2015. Безжалостный и беспощадный, *Историк*, 9. URL: <https://историк.рф/journal/9/bessmyislennyj-i-besposchadnyj-ff.html>
- Мавродин В. В., 1973. *Крестьянская война под предводительством Пугачева*, Москва: Знания, 64 с.
- Мауль, В. Я., 2007. Архетипы русского бунта XVIII столетия, *Русский бунт*, Москва: Дрофа, с. 255-446. URL: http://rulibs.com/ru_zar/prose_history/maul/0/j93.html
- Овчинников Р. В., 1962. О разыскании материалов «Пугачевского портфеля» Миллера, *Исторический архив*, 5, с. 216-219.
- Прибавление о разбойнике и самозванце Пугачеве из дневных записок 1773 года, города Оренбурга Благовещенской церкви, что на гостином дворе, священника Ивана Осипова. URL: http://pushkin-lit.ru/pushkin/text/pugachev/materialy/materialy_5.htm
- Протокол допроса Е. Пугачова в следовательной комиссии в Симбирске. URL: http://az.lib.ru/p/pugachew_e_i/text_1774_protokol_doprosa_v_simbirske.shtml
- Пушкин А. С., 1984. *Капитанская дочка*, Ленинград: Наука, 320 с.
- Струве П., 1909. Интеллигенция и революция, *Вехи. Сборник статей о русской интеллигенции*, с. 127-145. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_\(Струве\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_(Струве))
- Трефилов Е., 2015. *Пугачев*, Москва: Молодая гвардия, 400 с.
- Чистов К. В., 1967. *Русские народные социально-утопические легенды*, Москва: Наука, 342 с.

References

- Chistov K. V., 1967. *Russkie narodnye social'no-utopicheskie legendy [Russian folk social utopian legends]*, Moscow: Nauka, 342 p.
- Dubrovin N. F., 1884. *Sobranie sochinenij. Krest'yanskaya vojna v Rossii 1773 – 1775 gg., t. 2* [Collected Works. Peasant War in Russia 1773 – 1775, vol. 2], St. Petersburg, 412 p.
- Ivanov A. 2016 *Vily [Pitchfork]*, Moscow: AST, 576 p.
- Lopatin V., 2015. Bezzhalostnyj i besposchadnyj [Ruthless and merciless], *Istoriik*, 9. URL: <https://историк.рф/journal/9/bessmyislennyj-i-besposchadnyj-ff.html>
- Maul', V. Ya., 2007. Arhetipy russkogo bunta XVIII stoletiya [Archetypes of the Russian revolt of the 18th century], *Russkij bunt*, Moscow: Drofa, 255-446. URL: http://rulibs.com/ru_zar/prose_history/maul/0/j93.html
- Mavrodin V. V., 1973. *Krest'yanskaya vojna pod predvoditel'stvom Pugacheva [Peasant war led by Pugachev]*, Moscow: Znaniya, 64 p.
- Ovchinnikov R. V., 1962. O razyskanii materialov «Pugachevskogo portfelya» Millera [On the search for materials from the “Pugachev portfolio”], *Istoriicheskij arhiv*, 5, 216-219.
- Pribavlenie o razbojнике i samozvance Pugacheve iz dnevyh zapisok 1773 goda, goroda Orenburga Blagoveshchenskoj cerkvi, chto na gostinom dvore, svyashchennika Ivana Osipova [Addition about the robber and impostor Pugachev from the day notes of 1773, the city of Orenburg, the Annunciation

Church in the Gostiny Dvor, by priest Ivan Osipov]. URL: http://pushkin-lit.ru/pushkin/text/pugachev/materialy/materialy_5.htm

Protokol doprosa E. Pugachova v sledovatel'noj komissii v Simbirske [Protocol of interrogation of E. Pugachev in the investigating commission in Simbirsk]. URL: http://az.lib.ru/p/pugachew_e_i/text_1774_protokol_doprosa_v_simbirske.shtml

Pushkin A. S., 1984. Kapitanskaya dochka [Captain's daughter], Leningrad: Nauka, 320 p.

Struve P., 1909. Intelligenciya i revolyuciya [Intelligentsia and revolution], *Vekhi. Sbornik statej o russkoj intelligencii*, 127-145. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_\(Струве\)](https://ru.wikisource.org/wiki/Интеллигенция_и_революция_(Струве))

Trefilov E., 2015. *Pugachev [Pugachev]*, Moscow: Molodaya gvardiya, 400 p.

UPRISING OF YE. PUGACHOV 1773 – 1775 AS A FACTOR OF DESTABILIZATION OF THE STATE ORGANIZATION OF THE RUSSIAN EMPIRE

Kyrylo Safonov

Student, National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv

Abstract. *The proposed article examines the reasons for the appearance on the historical arena of Ye. Pugachev in the image of Russian Emperor Peter III, as well as the peculiarities of the imposter led by the imposter Cossack-peasant uprising of 1773 – 1775. Analyzing a number of information sources, Tsar Peter III, which consisted in the existence among the people of the belief in the premature removal from power by the villains of the “good king”. It is noted that the actions of the imposter turned out to be revolutionary for the realities of the Russian Empire of the second half of the XVIII century, because for the first time in the history of the country he actually abolished serfdom. But despite the progressive content of individual manifestos issued on behalf of the imposter, the actions of the insurgents should not be idealized in view of the cruelty they have shown to others. Describing the peculiarities of the uprising, it was found that within Russian society there were quite strong anti-Catherine sentiments, so at the first opportunity, some dissatisfied with the absolutism of the subjects without hesitation moved to the side of the impostor. As a result, Ye. Pugachev managed to achieve significant success soon after the uprising, the population of most towns and villages voluntarily recognized his power. The culmination of the speech was the conquest of Kazan, while in which the imposter got a chance to conquer Moscow. It has been established that the so-called Peter III, considering himself a Russian autocrat, resorted to giving his supporters new names and renaming the surrounding geographical objects: the impostor's associates acquired noble names, and the conquered settlements the names of the largest imperial cities. It is noted that the Russian Empire at the end of the third quarter of the XVIII century. had problems not only with the rebels of Ye. Pugachev, because the struggle was on two more fronts. On the diplomatic side – against the new imposter of Princess Tarakanova, while on the outside there was a war with the Ottoman Empire. Due to the presence of several challenges at once, Catherine II failed to prevent the rapid growth of the uprising. It is noted that the Russian Empire, having signed a favorable peace treaty with the Turks, still managed to release additional forces, thanks to which the uprising was suppressed. As for Ye. Pugachev, he was not defeated in battle, he was betrayed by his former allies.*

Key words: Ye. Pugachev, Catherine II, Peter III, A. Bibikov, Russian Empire, uprising, imposter, Kazan, Tatishchev Fortress, Don Cossacks.